

Лариса КОЛІБАБА

ORCID 0000-0001-7063-5309
кандидатка філологічних наук,
старша наукова співробітниця
Інституту української мови НАН України
(Київ, Україна)
kolibaba79@gmail.com

УДК 070.321.64(47+57:477)

ПРЯМЕ Й КРИВЕ ДЗЕРКАЛО РАДЯНСЬКОЇ ЖУРНАЛІСТИКИ

DOI 10.37222/2786-7552-2025-6-10

Тимошик М. Тоталітарна журналістика. Доба радянзації та змосковлення України. За документами архівів та матеріалами преси. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Рута», 2024. 520 с.

Про руйнівний вплив політики доби радянзації та змосковлення на українську мову, літературу і культуру слід написати десятки томів і тисячі сторінок, адже процес винищення всього українського за часів тоталітаризму сягнув небаченого розмаху.

На сьогодні вже добре відомі в Україні та поза її межами праці В. Чапленка, Ю. Шевельова, С. Караванського, Л. Масенко, І. Фаріон та інших дослідників, у яких осмислено процеси та наслідки втручання тоталітарної системи в різні підсистеми української літературної мови.

Аналогічні деструктивні зміни відбувалися за радянського часу й у журналістиці, проте досліджень, присвячених ґрунтовному, а не фрагментарному аналізу державної цензури та партійного контролю, у лабетах яких на той час опинилася українська журналістика й засоби масової інформації, – обмаль.

Найперше варто вітати з'яву, хоч і запізнілу, в нашому інформаційному просторі аналітичного дослідження *«Тоталітарна журналістика. Доба радянзації та змосковлення України. За документами архівів та матеріалами преси»* (далі – *«Тоталітарна журналістика»*), яка, поза будь-яким сумнівом, є непроминальним набутком для всієї української

науково-журналістської спільноти на шляху очищення від радянського минулого.

«Ця книга, – слушно зауважила професорка Л. Сніцарчук, – споряджає українську науку важливою історичною інформацією, продукує нові знання про різноаспектне життя українців в умовах радянської дійсності, а головню — спонукає до роздумів. Опертя на конкретний фактичний матеріал сприяє створенню реального повноформатного полотна агресивного змосковлення українського соціуму, знекровлення ним національного “вірую” у громадському, політичному, культурному, моральному виявленні.»

Монографію присвячено «світлій пам’яті українських журналістів», які, на глибоке переконання її автора, «за всіх часів і різних влад мали окрему групу крові, сповідуючи засадничі принципи свого буття в професії: Професіоналізм, Порядність, Патріотизм» (с. 1). За невідступність від цих принципів, що докорінно суперечили ідеології тоталітаризму, багато хто з них заплатив своїм життям, адже система безжально знищувала «невгодних журналістів» (с. 4). Саме тому професіоналізм, порядність і патріотизм (а точніше – націоналізм) мають стати складниками духовного стандарту новочасної української національної журналістики, назавжди вивільнивши її з ярма зловісної епохи, що її дослідники кваліфікують як «тоталітарну», «радянську», «пострадянську» і под., а М. Тимошик – як «добу радянської та змосковлення України».

Ця праця – багатоаспектна, написана на основі досі не оприлюднених архівних документів і газетно-журнальних шпальт. Це «Книга Буття» української журналістики за доби тоталітаризму. У ній порушено комплекс культурно-історичних, політичних, соціальних та психоментальних проблем, підпорядкованих розв’язанню основного завдання – розвінчати міф про «правдиву» і «демократичну» радянську пресу, її «подвійну мораль», «подвійні стандарти», «розбіжність декларованих на газетних шпальтах, радіо- та телепередачах лозунгів і закликів із реальними діями верхівки влади» (с. 2). Авторіві вдалося відтворити «пульс» тієї «непростої» доби з усіма її викликами та суперечностями – «правдою і брех-

нею», «надіями й розчаруваннями», «благородними поривами і пристосуванством», «сміливо декларованою громадянською позицією і прислужництвом», «втіленими й забороненими задумами», «драмами життя творчих особистостей» (с. 495). Він сміливо відсунув завісу тоталітарного минулого і виніс на читацький суд самостійно зібрані у трьох державних та одному відомчому архівах України реальні задокументовані факти, що віддзеркалюють стан функціонування журналістики в «роки правління ленінсько-сталінсько-брежнєвської комуністично-більшовицької охлократії» (с. 11) і розвіюють будь-які сумніви щодо їх правдивості навіть у найзатятіших скептиків.

М. Тимошик дуже докладно, не оминаючи найдрібніших, але таких промовистих деталей, описує весь шлях газетного слова від моменту його народження і до часу постановня перед читачем. Дослідник зупиняється на всіх етапах видавничого процесу – як відомих широкому загалові, так і на тих, що досі з ідеологічних причин перебували «поза кадрам» для пересічних споживачів друкованої продукції.

«Тоталітарну журналістику» варто прочитати й мати у своїй бібліотеці не лише тим, хто працює в інформаційному просторі, а й усьому українському соціумові загалом щонайменше з двох причин. По-перше, це слушна нагода пізнати й осмислити уроки радянської журналістики як складника тоталітарного суспільства. По-друге, таке пізнання й осмислення дає змогу зрозуміти концепцію та модель журналістики російського агресора під час російсько-української війни на тимчасово окупованих українських територіях, оскільки вона й дотепер керується тоталітарними принципами, а її діяльність, як і 100 років тому, підпорядковано тій самій меті – беззастерезному, «сліпому» пропагандистському та агітаційному втіленню завдань керівних органів влади через засоби масової інформації.

М. Тимошик спробував знайти відповіді на низку запитань, що відчутно загострилися під час російсько-української війни [«Що стояло за пропагандистською та організаторською функціями партійно-радянської преси?», «Якими засобами газети досягали своїх цілей у проведенні політики комуністично-більшовицької влади щодо суцільної колективізації українського

села, комунізації та денационалізації свідомості селян?», «Що ставало результатом такого масивного “промивання мізків” на рівні ментальності цілої нації?» (с. 17)], а також на інші запитання, пов’язані із завданнями, функціями та роллю журналістики під час тоталітарної доби. Саме в теоретичному осмисленні наукової проблеми ЗМІ як чинника комунізації, денационалізації та змосковлення українців убачаємо незаперечну наукову новизну рецензованої монографії.

Вирізняються новизною і об’єкт, і джерельна база виконаного дослідження, позаяк до наукового обігу залучено вагомий складник системи українських ЗМІ крайового рівня – не відому сучасним читачам обласну, районну, багатотиражну періодику та архівні документи, опираючись на які, дослідник уперше простежує не тільки особливості завдань і функцій тоталітарної журналістики, способи керування нею, чинники формування кадрів та контролю за ними, а й генезу доль творців тогочасної преси.

Структура аналізованої праці також заслуговує на схвалення. Вона чітка, логічна та докладна. Монографія складається зі вступу, висновків, іменного показника та чотирьох розділів, у яких послідовно схарактеризовано основні етапи організації та функціонування видавничого процесу за тоталітарної доби: завдання та функції преси, система засобів масової інформації, цензура та контролювання змісту друкованої продукції, кадрова політика. Усю довідкову інформацію щедро проілюстровано копіями архівних документів (протоколів, заяв, довідок, службових і приватних листів і под.) та світлинами газет, рукописних текстів тощо.

Перший розділ монографії «*Призначення та організація*» зацікавить читачів розлогими присутніми відомостями про завдання та функції преси в тоталітарній державі, у якій ця преса повсякчас перебувала під системно прискіпливим наглядом і контролем «з боку відповідних парткомітетів правлячої верхівки більшовиків за кожним кроком радянського журналіста в цілому і номенклатурних редакційних правників зокрема» (с. 22); вправно описаними перипетіями «добровільно-примусових» передплатних кампаній, труднощами доставляння українськомовної преси [«московські видання мали

доставлятися в села у першу чергу, а місцеві – як прийдеться» (с. 66)], цікавинками з тодішньої редакційної пошти [«проблемно-тематичний характер редакційної пошти був своєрідним віддзеркаленням життя того чи того району, області, краю, де ця газета виходила» (с. 75)], «приманками» молодіжних газет. Наприкінці розділу автор дає слушну пораду видавцям, яка вкрай актуальна й сьогодні, оскільки, на нашу думку, може стати запорукою успіху будь-якого сучасного друкованого видання: «...найкращою рекламою газети є її зміст, готовність і вміння редакційного колективу не фальшивити перед читачем, а принципово, послідовно, з позиції правди говорити про найскладніші і найболючіші проблеми» (с. 94).

Другий розділ «Система засобів масової інформації» привертає увагу дуже докладним комплексним аналізом усіх рівнів партійно-радянської преси (республіканської, обласної, районної, багатотиражної) відповідно до типологічної вертикалі: центр – республіка – область – район – трудові колективи. Окрему увагу присвячено молодіжній і дитячій пресі. Уся партійно-радянська преса, за влучним визначенням автора, «безлика в художньо-технічному оформленні, беззуба в критиці, бідна за жанровим розмаїттям матеріалів», проте її найголовніший недолік – «на шпальтах бракувало того справжнього літописання життя району, що є стрижневим покликанням будь-якої місцевої газети» (с. 191).

Багаторічний дослідник тоталітарної журналістики не оминає своєю увагою і «специфічний вид радянських видань», «винахід суто тоталітарної системи», призначений передусім для «зомбування свідомості простих радянських людей головними ідеологемами системи», – багатотиражки (фабрично-заводські, колгоспні, політвідділів МТС, навчальних закладів).

М. Тимошик крок за кроком ознайомлює читача з виявами державної цензури та партійного контролю в різні часові періоди – Сталінську, Хрущовську і Брежнєвську добу. За його висновками, постійний партійний тиск та цензурний контроль знекровлювали місцеву радянську пресу, часто перетворювали її на макулатуру (с. 194). «Служити керівній партії, а не народу, проявляти вірність і відданість ідеям Леніна–Сталіна, а не народові, – то було засадничим завданням створеної і ревно

контрольованої тією партією не лише преси, а й літератури, кіно, театру, всієї гуманітарної сфери тієї держави», – розтлумачує дослідник (с. 363).

Хоча проблему державної цензури та партійного контролю автор порушив у другому розділі монографії, проте докладно проаналізував усі вияви цього явища в наступному, третьому, розділі «*Цензура, контроль змісту та покупка лояльності*».

Цей розділ вражає відомостями про масштаби такого невідокремного від тоталітарної доби явища, як державна цензура – стеження за змістом газет усіх рівнів, що на практиці виявлялося у «пресингу замість свободи слова» (с. 232), коли «за допущені коректорські помилки в окремих словах опублікованих текстів редактори потрапляли під так звані розстрільні статті кримінального кодексу» (с. 236). М. Тимошик докладно описує всі способи, до яких вдавалася офіційна Москва, щоб, з одного боку, проконтролювати виконання партійно-радянською пресою в Україні поставленого перед нею завдання колективного пропагандиста, агітатора й організатора життя на російський лад, а з іншого – приборкати вільнодумство. Дослідник ґрунтовно і критично аналізує провідні проблемно-тематичні напрями («колгоспне життя», «сільрадівське життя», «репресії на верхах», «вибори», «стахановський рух»), через які офіційна влада «руками» місцевої преси, її пропагандистськими акціями комунізувала та денационалізувала українське село.

Водночас автор не оминає увагою і способи «загравання» влади зі слухняними, перевіреними й випробуваними спеціальними завданнями журналістами, «відповідальними працівниками» – номенклатурні («не для всіх») пільги та преференції в таких життєво важливих питаннях, як житло, побут, медичне обслуговування, відпочинок, а також заробітна плата й гонорар. Цими владними «приманками», «принадами» купували слухняність, лояльність і надійність радянських журналістів. І це, за висновками М. Тимошика, одна з визначальних ознак журналістики тоталітарної доби, ганебна за своєю суттю, оскільки право на владні «подачки» надавали зазвичай не за професіоналізм творчого співробітника, не за його громадянську позицію, а за «рівень улесливості, слухняності, угодовства, вміння йти з “генеральною лінією” партії» (с. 293).

Дослідник наводить приклади документально підтверджених кричущих фактів зловживань редакційними фінансами, що, на його переконання, були складником «новонароджуваного в краї ланцюга корупції, початки якого йшли від 1917 року із комуно-більшовицької москви і радянізованого остаточно лише перед Другою світовою війною Києва» (с. 310).

Четвертий розділ монографії *«Кадрова політика й людські долі»* вирізняється з-поміж інших неприхованою щирістю і виразним мінорним настроєм, ба навіть трагізмом. Його умовно можна поділити на дві частини. У першій із них (п. 4.1–4.3) ідеться про особливості кадрової політики, за якої головних редакторів добирали передусім за «найважливішими ідеологічними якостями – вірність справі більшовицької партії, здатність проводити її політику», тоді як «літературні здібності, достеменне знання специфіки журналістського ремесла, практичний досвід у цій справі були бажаними, а не визначальними» (с. 326), феномен робсількорівського руху [«влада була зацікавлена в тому, щоб її політику активніше “рухав” у селі такий важливий прошарок “слуг партії”, якими вона бачила *сількорів, робкорів та робсількорів*» (с. 342)], що мав бути «очима і руками, щупальцями нашої партії» (с. 368), та специфіку професії журналіста за доби тоталітаризму. Другу частину (п. 4.4–4.5) присвячено аналізу «осібних доль» журналістів різного ґатунку – як простих «газетярів радянського призову», так і справжніх подвижників журналістського фаху, реальних «працівників пера», безмежно відданих українській ідеї, яких тоталітарна система ламала через непокірність і відмову служити їй. М. Тимошик із прикрістю констатує, що «реальність тоталітарної доби поступово перетворювала, перемелювала чин небайдужих, одержимих, патріотичних, покликаних ставати на захист правди та істини журналістів, у принизливе, але корисливе ремесло» (с. 336).

Найбільший трагізм четвертого розділу, на нашу думку, полягає в тому, що автор ознайомлює читачів із реальними, а не вигаданими історіями життя людей, які справді самовіддано працювали в журналістиці й завершили земний шлях не зі своєї волі. Цей розділ сповнений душевного болю і невгамовного розпачу, адже винуватців тих жорстоких злочинів правдов-

бивства й досі не покарано. «Багато чого з тієї буремної доби відійшло, забулося, вивітрилося з короткої людської пам'яті здебільшого не осмисленим, не пізнаним, не поцінованим достойно сучасниками», – сумовито висновує дослідник.

Окремо варто відзначити стиль написання «Тоталітарної журналістики» – легкий, яскравий і неповторний. Попри те, що наприкінці монографії зауважено, що це – наукове видання, її написано зрозумілою для пересічного читача мовою. Крім того, у цій праці так само, як і в інших дослідженнях, М. Тимошик непохитно дотримується свого головного етичного принципу – тлумачити факти та події об'єктивно, неупереджено і науково виважено.

Насамкінець зауважу, що «Тоталітарна журналістика» М. Тимошика вражає обсягом порушених різноаспектних проблем і наведених фактів. Мені як мовознавцеві бракує в ній хіба що аналізу мовного матеріалу – мови самих газетних текстів доби радянської та змосковлення. Але це вже завдання для подальших наукових студій автора чи його наступників.

Дуже хочеться, щоб нова монографія М. Тимошика «пробудила в мільйонах людських душ потребу пильніше і чесніше вдивлятися у своє минуле, оскільки в ньому – ключ до розуміння всіх теперішніх проблем» (с. 154–155). Пам'ятаймо про це й низенько вклонімося авторові за подвижницьку працю і щирю правду, якою б гіркою вона не була. Історію переписати не можна.

Larysa Kolibaba

PhD in Philology,

Senior Researcher of the Institute for Ukrainian Language
of the National Academy of Sciences of Ukraine

(Kyiv, Ukraine)

A STRAIGHT AND CROOKED MIRROR OF SOVIET JOURNALISM

Tymoshyk, M. Totalitarian journalism. The era of the sovietization and russification of Ukraine. Based on archival documents and press materials.

Kamianets-Podilskyi: Ruta LLC, 2024. 520 p.

Рецензія надійшла 31.03.2025

Прийнято 29.04.2025